

Egyeduralmi rezsim és republikánus nyelvezet – Dante Az egyeduralom (Monarchia) című művéről¹

1. Bevezetés

Amikor Dante politikai gondolkodását szeretnénk rekonstruálni, ajánlatos a jól ismert életrajzi tényekből kiindulni.² Köztudott, hogy a költő Dante fiatalon tevékeny szerepet vállalt Firenze köztársasági berendezkedésű politikai vezetésében. Aktív politizálása idején többféle városi tanács működésében vett részt, 1300-ban, pályája csúcán pedig a végrehajtó hatalmat jelentő hat priori hivatal egyikét is betöltötte, igaz, a városi szabályok szerint csak néhány hónapig. Ennek eredményeképp (is), a puccsal hatalomra kerülő fekete guelfek a költő távollétében mondvacsinált korrupciós vádak alapján elítélték, és száműzték a városból.

Tudjuk, a száműzetés a legsúlyosabb büntetések egyike volt a korban, s Dante esetében e büntetés életfogytig érvényben maradt. A politika azonban nem ért véget a költő számára városa elhagyásával. Itália-szerte utazott, immár túllépve a városállam politikai keretein. VII. Henrik német-római császár számára toborzott szövetségeseket például abban a latin nyelvű levélben, amelyet Itália uralkodóihoz és népeihez intézett. A Milánóban és aztán Rómában is megkoronázott császár viszont idejekorán elhunyt, s ezzel elszálltak Dante politikai reményei is. Ám nem hagyták nyugodni azok a gondolatok, amelyek szerint a császár és a pápa közti viszálykodásra a megfelelő válasz Itália egységes uralom alá helyezése. Ennek az elképzelésnek az elvi megalapozását szolgálta a királyságról írt munkája. A latin nyelvű mű születésének pontos idejéről megoszlanak a vélemények, pedig a datálás az értelmezéshez kulcsfontosságúnak látszik. Ha ugyanis még a császár halála előtt kezdte volna írni Dante, az arra utalna, hogy közvetlen aktuálpolitikai célok vezérelték a költőt az írásban. A többség szerint a legvalószínűbb mégis az, hogy Dante valamikor 1314 és 1318 között írta a művet. A datálás izgalmas kérdése mellett arról se feledkezzünk el, hogy a kézirat Dante halála után üstököspályát futott be. Az is igaz azonban, hogy a

1 E dolgozat nem kíván beleavatkozni a mű címének fordításával kapcsolatos vitába; ám fontos jelezni, hogy a Dante által használt *Monarchia* kifejezésnek nem volt meg a korban az a negatív csengése, amely a mai magyar nyelvben az egyeduralom kifejezés sajátja. A dolgozatban a következő fordítást használom: SALLAY 1983.

2 Dante életének rövid áttekintése: SHAW 1996, xxxix–xlii.

mai olvasó számára már nem könnyen értelmezhető, s nehezen társítható az *Isteni színjáték* alapján bennünk élő Dante-képpel is.

Az ellentmondás alapját az a szembeötlő tény adja, hogy a korábban a republikánus firenzei rendszerben tevékenykedő Dante e művében az egyetemes királyság politikai berendezkedése mellett áll ki. A tanulmány amellett fog érvelni, hogy száműzetése idejére Dante bizonyos fokig kiábrándult a belpolitikában pártpolitikai konfliktusokat (*discordia*), a külpolitikában háborúkat generáló firenzei közösségi vezetésből. Külpolitikai gondolkodásában erőteljesen bírálta a pápa vélelmezett ármánykodását a császár egyesítő törekvéseivel szemben. E két előfeltevés figyelembe vételével talán kevésbé meglepő, hogy az értekezés a „világi egyeduralom” politikai berendezkedése mellett áll ki, áttételesen pedig a német-római császár mellett tört lándzsát.

De Dante tömör írása ennél a két egyszerű állításnál többet kíván kimondani. Egyetemes érvénnyel kíván érvelni az egész emberiség fölött uralkodó egyszemélyi hatalom szükségessége és helyessége mellett.³ A szerző meghatározása szerint „A világi egyeduralom, amelyet császárságnak hívnak, egyetlen fejedelmi hatalom az összes többi fejedelmi hatalmak fölött az időben, vagyis azon dolgokban és azok fölött, melyeket időbeli múlással mérhetünk.” (I.ii.)⁴ Ez a hatalom tehát egy és oszthatatlan, és minden más világi hatalom fölé van rendelve. Tudjuk persze, hogy a német-római császár közel sem rendelkezett ilyen hatalommal, de még a római császárok által gyakorolt hatalomra sem igaz ez a fajta kizárólagos meghatározás. Ám fontos látnunk, hogy csakúgy, mint Platón, Dante érvelése is logikai természetű, és nem egyfajta gyakorlati szillogizmus. Dante sem azt nem állítja, hogy csakugyan volt ilyen hatalom, sem azt, hogy ez egyáltalán elérhető az emberi viszonyok között. Vagyis nem az a célja, hogy történeti irodalomként vagy valamifajta tanácsadó könyvként olvassák könyvét (ahogy Machiavellinek ezek voltak a céljai). Dante, bár nem tudjuk dolgozata eredeti stratégiai célját, módszertanilag csakugyan filozófusként járt el: az állításai filozófiai igazságát kívánja igazolni, márpedig a filozófiai igazság egyetemes érvényű, és alkalmazhatósága nem feltétele érvényességének.

Másfelől fontos azt is leszögeznünk, hogy ez az egyetemes igazságkeresés nem hasonlítható Platón jószándékú, de szembeötlő módon utópista politikafilozófiai gondolat kísérletéhez sem, *Az államban*. Platón érveit ugyanis nyilvánvalóan nem lehetett saját korára közvetlenül vonatkoztatni. Dante filozófiai értekezése viszont azután született, hogy a szerző hosszú éveket töltött el a politikai életben, így gondolatainak politikai relevanciája nyilvánvaló. Nem állítható, hogy végérvényesen hátat fordított volna a megszerzett politikai tapasztalatainak egy ideális politika kedvéért. Legfeljebb annyi mondható ki, hogy a szöveg nem egy konkrét politikai

³ Dante politikai filozófiájának jogelméleti keretrendszeréről lásd: NAGY 2014.

⁴ Lásd még: „a birodalom is joghatóság, mely minden világi joghatóságot magában foglal” (*Egyeduralom* III x.).

helyzet leírása, s főleg nem egy ilyen gordiuszi csomó átvágása a célja. Tehát műfajilag e mű nem hasonlítható a történeti összefoglalókhoz, a fejedelmi tükrökhöz vagy más tanácsadó irodalmak műfajához. Igaz, még ez utóbbi állítással is csínján kell bánnunk. Hiszen, mint arról már volt szó, nem tudjuk, a szerző pontosan mikor írta e jelentékeny művét. Ha kiderülne, Dante még Henrik császár halála előtt kezdte el írni a *Monarchiát*, akkor igenis állítható lenne az, hogy egy tényleges politikai helyzet orvoslása (is) lebegett a szerző lelki szeme előtt.

Az alábbiakban először az itáliai városállamokkal kapcsolatos humanista politikai gondolkodás bevett sémáját elevenítjük fel, amelytől látszólag élesen elüt Dante gondolkodása. Ezt követően azonban e bevettnek tekinthető nézet árnyalására tett kísérlet következik, hogy világossá váljon: az erény-politika Hankins által hangsúlyozott humanista ideáljából egyáltalán nem következik szükségszerűen a republikánus alkotmányos berendezkedés választása (HANKINS 2019). Épp ellenkezőleg: a humanisták azt hangsúlyozták, hogy az erényes politika paradigmáján belül minden politikai helyzetben az adott paraméterek fogják meghatározni a kívánatos „államformát”. Ez például azt jelenti, hogy a Mediciek firenzei uralmával igazából nem az volt a bajuk, hogy „egyeduralmat” gyakoroltak, hanem hogy e politikájuk nem az erényekre épült, hanem pusztán a hatalmi erő érvényesült benne. Dante érvelése szerint a királyság nem szakítás az erény alapú politikacsinálással, hanem egy olyan politikai berendezkedés, amely – ha racionális – optimalizálni tudja az erény-alapú politikai döntéshozatalt.

Az arisztotelianus hagyomány szerint sem ördögtől való ötlet Dante részéről, hogy az erényes politika megvalósítására épp a királyság intézményében kereste a megoldást. Hisz az ideális polisz Arisztotelésznél is az egyszemélyi uralom hatalma alatt áll, erényes uralkodót feltételezve. A továbbiakban azonban egy erősebb tézist is meg szeretnénk fogalmazni. E szerint Danténak a királyság melletti érveinek jó része is a republikánus szótárból származik. Szerinte ugyanis az egyetemes királyság a városi közösségnek is javát szolgálja. Dante érvelését itt a szó- és fogalomhasználatára koncentrálni mutatjuk be, hogy lássuk, csakugyan abban a regiszterben ír, amelyet a humanista irodalomból (is) ismerünk. Ha pedig Dante valóban megtartja a republikánus beszédmodot, még akkor is, amikor a birodalmi logikát védelmezi, akkor árnyaltabban tudjuk megítélni azt a kérdést, hogy vajon a száműzött Dante valóban elárulta-e a firenzei reszpublika ügyét.⁵

Végül említsünk meg egy politikai filozófiai szempontot is. Ha Dante úgy látja, a birodalom tudja a republikánus célokat is legjobban szolgálni, akkor felmerül a kérdés, hogy e műve milyen tanulságokkal járulhat hozzá a mai republikánus gondolkodásmód árnyalásához. Dante valószínűleg ugyanazt az ellensúlyt kereste

5 E gondolatmenet nagyban támaszkodik Robert Hollander és Albert L. Rossi értelmezésére, akik szerint „Dante a republikánus hagyomány folytatójaként tekintett magára még akkor is, amikor birodalmi törekvések is megjelentek gondolkodásában” HOLLANDER – ROSSI 1986, 60.

a polgárháborús belső konfliktussal és az állandó külpolitikai fenyegetettséggel szemben, mint amit az állami szuverenitás tanának hirdetői, a Bodintól Hobbesig vezető hagyomány. Hogy az egyetemes monarchia mennyire lett volna képes kezelni az itáliai városállamok heveny problémáját, azt persze utólag elég reménytelen feladat eldönteni. Politikai filozófiailag azonban igazából csak az érvelés az érdekes, amely arra szolgál, hogy igazolja: az egymással vetélkedő részérdekek által gerjesztett konfliktusok kezelésének hatékony módszere lehet egy aránytalanul nagy hatalommal bíró felsőbb entitás megalkotása, amely egyfajta „világcsendőri” szerepet töltené be, úgy belpolitikailag, mint külpolitikailag. Mindennek nem a későbbiekben megszülető államszuverenitás-elmélet alternatívájaként van jelentősége, hanem abból a szempontból, hogy megmutatja: Dante valójában olyan *modus vivendi*-t keres, amelyben a városállam nem szuverén, ám másokat nem érintő saját ügyeit mégis maga intézi. Vagyis a politikai filozófia felől is érdekes, hogy Dante egy több szintű, de összerendezett politikai spektrumot épít, amely nem kizárja a városok önkormányzását, hanem csak elhelyezi azt a különböző politikai szerveződési szintek hierarchiájában, s fölé rendeli az egyetemes monarchiát mint egyfajta külső kontrollt.

2. Az itáliai városállamokkal kapcsolatos humanista politikai gondolkodás bevett sémái

A hagyományos, ma is uralkodó értelmezési keret szerint az itáliai humanisták politikai gondolkodása egyértelműen a városállam köztársasági modelljét preferálta. Ezért volt példaértékű számukra Firenze története, ahol a köztársasági berendezkedés egy ideig valóban meghatározó jelentőségűvé tudott válni. A toszkán várost ezért sokáig a köztársasági típusú reneszánsz városállam tipikus példájának tekintették, s a történetét és ideológiáját író humanisták felfogását a humanistákra általában véve is jellemzőnek gondolták. Ám épp Dante példája mutatja meg, hogy nem volt szükségszerű egy ilyen egyértelmű kapcsolat a humanisták és a republikánus politikai berendezkedés között. A polgárhumanizmus (*civic humanism*) hívei ezért Dante példáját idejétmúlt, anakronisztikus jelenséggé a háttérbe szorították, hogy az uralkodó reneszánsz republikánus paradigmát megőrizhessék.

A polgári humanista elképzelés úttörői közé tartozott a klasszikus Jacob Burckhardt, és a 20. század meghatározó reneszánsz-kutatója, Hans Baron (BURCKHARDT 1978; BARON 1955; 1966). Ők mindketten a firenzeiek szabadságszeretéből vezették le saját értelmezésüket. Ám míg Burckhardt esetében a reneszánsz ember feltételezett individuális szabadságvágya állt a középpontban, addig Baronnál a „*Bürgerhumanismus*”, „*civic humanism*” fogalma, vagyis a republikánus (városi) polgári humanizmus, ami nincs is olyan távol a pozitív szabadság Isaiah Berlin-féle fogalmától, s egyfajta „polgári” (*civil*) érzékenységtől. Míg Burckhardt a klasszikus

liberalizmus elveiből indult ki, amikor a *libertast* mint negatív szabadságfogalmat tárgyalta, Baron másfajta értelmet tulajdonít a fogalomnak. Szerinte a firenzeiek gondolkodásában a szabadság a *comune* ügyeiben való aktív részvétel lehetőségét teremti meg, és minden más berendezkedési forma elfogadhatatlan a firenzeiek számára. Sem a *signoria*, sem a német-római birodalom szupremáciájának elfogadása nem hasonlítható ahhoz a berendezkedéshez, amelyben a polgár számára a saját városa ügyeibe való politikai beavatkozás lehetősége biztosított.

Már Burckhardt is úgy jellemzi a *signoriát*, mint ami erőszakosan átvette a város-köztársaságtól a hatalmat, tehát mint annak alternatíváját (LEE 2018, 7–10). Pedig a *signoriák* létokát épp az adta, hogy a városköztársaságban olyan éles szembenállás, belső konfliktus alakult ki, amely kezelhetetlenné tette a politikai helyzetet. Ebből a patthelyzetből reméltek kiutat azok a politikai szereplők és városok, akik és amelyek utat nyitottak a *signoriák* kialakulásának. Burckhardt narratívájában a humanisták maguk nem tűntek politikailag aktívnak, ők a kontemplatív életforma elkötelezettjeinek, vagy egyszerű városi alkalmazottaknak látszottak. Ám a politikailag közömbös humanistákat sem hagyhatta hidegen, amikor a kialakuló egyeduralmak már az egyes polgárok egyéni szabadságát is veszélyeztették. Ezért van az, hogy a humanisták már ebben a paradigmában is a köztársasági berendezkedés híveinek tűntek.

Hans Baron azonban még közvetlenebb kapcsolatot feltételezett a humanisták és a köztársasági berendezkedés között. Szerinte maga a humanizmus mint kulturális teljesítmény is csak a köztársasági berendezkedés keretei között jöhetett létre és válhatott meghatározó intellektuális jelenséggé. Baron narratívájában a *libertas* csak a zsarnokság és a béke kombinációjával szemben volt értelmezhető.

Ha csak ezt a két jellegzetes példát vesszük, akkor is világosan látszik, hogy a köztársasági forma mellett kiálló, és az egyszemélyes uralommal szembeforduló humanizmus képe maga egy olyan narratíva, amelynek modern politikai jelentése is van. Ez a jelentés persze nyilvánvalóan más és más felhanggal bírt a tizenkilencedik század második felében, mint a huszadik század legdühöngőbb évtizedeiben, a húszas–harmincas években. Burckhardt egy olyan gazdag protestáns patrícius családból származott, amely lelkészeket is adott a tágabb közösségének. Az egyébként zsidó származású Baron pedig szintén tanult egy liberális protestáns teológusnál, Ernst Troeltsch-nél, aki feltárta tanítványa előtt e hagyomány legfontosabb értékvonatkozásait, így az is sajátjának tudta az egyéni szabadság tiszteletét, s egyfajta közösségi kiállást. Baron első művét Kálvin államfelfogásáról írta, s csak aztán tért át az itáliai reneszánsz vizsgálatára. Egyik legfontosabb témája a zsarnokság alatt álló Milánó és a szabadságát védő Firenze harca. Ám Baron ebbe a politikai rivalizálásba egy mélyebb problémát is belelátott: e példán keresztül az elnyomás és a szabadság paradigmátikus küzdelmét próbálta meg felrajzolni, ahogy az a 20. században megtestesült.

Az igazság az, hogy ez a minta, amely szerint az itáliai városállamokban az idejétmúlt középkorias királyságesszmét felváltja a modernizmussal eljegyzett

republikánus modell, majd azt ismét legyőzi a területiális állam egyszemélyi uralma, meglehetősen sematikus, és valójában a kutató értékpreferenciáit tükrözi a történelmi nyersanyagban. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy ez a séma a Butterfield által emlékezetesen megfogalmazott Whig történetírás kategóriájába tartozik (BUTTERFIELD 1931). Ráadásul nem csak az a baj, hogy sematikus a történet, amely így eltakarja a ténylegesen megvalósult, különbözőképpen kevert modelleket. E historiográfiai paradigma történetileg sem igazán stimmel: hiszen a szabadság és összhang elvére épültek már a középkori itáliai *comune* városállamai, s ehhez képest a reneszánsz nem is hozott lényeges változást. Másfelől a humanisták által kedvelt izolált republikánus kísérletek mellett a legtöbb helyen hosszú távon a városi önkormányzatiság átadta helyét a *signoriának*, majd a nemzetállamot előkészítő fejedelemségeknek. A humanisták számára az egyszemélyi uralom alatt álló városok is fontosak voltak, így legtöbbször a republikánustól eltérő modellekkel kapcsolatban sincs elvi kifogásuk, ha az uralkodó csakugyan erényesen gyakorolja hivatását.

Kétségtelen tény, hogy az itáliai városállamok európai összehasonlításban makacsul próbálkoztak a köztársasági modell újra-meggyökereztetésével. Az is tény, hogy ugyan nem a reneszánsz találta ki a *comune*-formát, amely ennek alapjául szolgált, de a reneszánszban voltak kulturálisan-gazdaságilag legvirágzóbbak e városok, messze földön hirdetve politikai berendezkedésük sikerességét. Ám a reneszánsz kultúrának ugyanúgy része az az udvari kultúra, amely az egyszemélyi hatalom holdudvarában fejlődhetett ki.⁶ A jelen dolgozatnak nem feladata annak összemérése, hogy vajon a köztársaság az érdemdúsabb és erényesebb politikai berendezkedés, vagy az egyszemélyi uralom. Ez a fejezet csak annyi következtetést kívánt megfogalmazni, hogy az a közvetlen összefüggés, amit a humanisták és a republikánus gondolkodásmód között a bevett historiográfia képviselői feltételeztek, nem nyilvánvaló és nem szükségszerű.

3. Humanizmus és birodalom

A következőkben azt a szakirodalmi ellenáramlatot mutatjuk be, amelyik a humanistáknak a birodalommal kapcsolatos elképzeléseire vonatkozik. Bár ez a téma is visszakereshető a reneszánsz klasszikus kutatói között, mi most elsősorban Alexander Lee nemrég megjelent monográfiájára támaszkodva idézzük fel a fontosabb összefüggéseket (LEE 2018). A humanisták e gondolatmenet szerint is a szabadságot és a köz javát tartották elsődlegesnek a városállam szempontjából. Ám az a kérdés nem volt evidens, hogy hogyan lehet kivívni, és aztán megőrizni ezeket az értékeket. Ahogy arra James Hankins trendváltó monográfiája utal, a humanisták alap gondolata ezzel kapcsolatban az, hogy e célok elérésének legfontosabb feltétele

6 Ennek jellemző megnyilvánulási formája: CASTIGLIONE 2008.

az erényes politikus. Csak az az államférfi képes hathatósan fellépni a szabadság kivívásáért vagy megőrzéséért, illetve csak az a politikus fog érdemben a köz javára cselekedni, akinek jelleme, karaktere erényes. Az erények közül pedig különösképpen a kardinális erényeket hangoztatják, azt a négy erényt – a bátorságot, a mérsékletet, az igazságosságot és a gyakorlati bölcsességet –, amelyet a klasszikus görög, majd a római antik filozófia dolgozott ki, s amelyet aztán a kereszténység is beépített saját morálteológiájába. Ez az elképzelés tehát részben antik filozófiai és retorikai (elsősorban arisztotelianus és cicerói) alátámasztással bír, részben azonban a keresztény-középkori hagyományokból eredeztethető.

Dante tipikusan olyan szerző, akinél ez a két hagyomány nem válik el. Megőrzi a középkori gondolkodás alapsémáit, de már jelen van benne a humanisták érzékenysége az antikvitás és a klasszikus kultúra iránt. E tekintetben tehát az ő helyzetét a skolasztikus és más egyéb középkori filozófiák és a humanisták között kell keresnünk. Dante politikai filozófiája izgalmas, de nem szokásos kibékítése e kétféle hagyománynak. Politikai filozófiája sajátos elegye a városi republikanizmus és az egyetemes monarchia beszéd- és gondolkodásmódjának.

Ám az is bizonyos, hogy a humanisták gondolkodásában az egyetemes monarchia rendszeresen visszatérő szál, s pont azért, mert nem a politikai rendszerre koncentráltak, hanem a politikában vezető szerepet vállalók erényességére. Ha az uralkodó(k) erényes(ek), már nem lényeges, hogy milyen alkotmányos berendezkedésről van szó. Ez a megfontolás persze figyelmen kívül hagyja, hogy az adott rezsim, vagyis intézményes elrendezés milyen (vissza)hatással van a vezetők érényeire. Márpedig azt Lord Acton *bonmot*-ja óta tudjuk, hogy épp a hatalom tudja megrontani az uralmon lévők erényeit.⁷

Egy másik alapvető megfontolás, amely a humanisták politikai gondolkodásával kapcsolatos, arra vonatkozik, hogy a szabadságot és a békét alapvetően veszélyezteti az olyan belső konfliktus, amely agresszióba torkollik. Hiszen nyilvánvaló, hogy az erőszak a szabadság legnagyobb ellenfele. Márpedig a republikánus berendezkedések idején a konfliktusok visszatérőek voltak, ahogy azt Dante saját példája is igazolta.

De milyen megoldást ígért a császár és birodalma támogatása? A humanisták hipotézise ezzel kapcsolatban az volt, hogy a császár udvara túl messze van ahhoz, hogy érdemben akarjon beleszólni a város ügyeinek intézésébe. De a humanisták abban bíztak, hogy arra azért megvolt a hatalma és tekintélye, hogy a rend fenntartását szavatolja. Ezért a távoli, de aránytalanul nagy hatalom potenciálisan stabilizáló szerepűnek tűnt a szemükben. Hiszen az ilyen távoli hatalomnak az a célja, hogy a birodalom rendjét senki ne veszélyeztesse, s hogy a városok adói időben beérkezzenek a kincstárba. Gondoljunk arra, hogy a Német-Római Birodalomban a szabad

⁷ „Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely.” Lord ACTON: *Letter to Bishop Mandell Creighton*, April 5, 1887. Published in FIGGIS – LAURENCE 1907.

császári vagy birodalmi városok kivételezett helyzetnek, privilégiumnak tekintették, hogy csak a császár gyakorolt felettük hűbérúri jogokat. Ugyanez igaz Magyarországon a szabad királyi városokra, amelyek számára szintén valamifajta védettséget biztosított a közvetlen királyi hűbérjog felettük.

Ha a fentiek elfogadható kiindulópontnak tűnnek a humanisták politikai felfogásának jellemzésére, akkor a dolgozat második fele arra vállalkozik, hogy Dante politikai gondolkodását ez utóbbi, birodalmi logikájú humanista paradigma aleseteként vizsgáljuk meg. Az alábbiakban két részben fogjuk feleleveníteni Dante politikai gondolkodását. Közismert, hogy száműzetése kettétörte Dante politikai pályáját. Míg előtte éveken át aktív szerepet vállalt városa politikai életében, száműzetése után erre már nem volt lehetősége, ezért innét kezdve a szellemi alkotómunkába ölte politikai ambícióit is. Míg tehát a töréspont előtti korszakát egyfajta *vita activaként* értelmezhetjük, a töréspont után sok szempontból a *vita contemplativa* modellje vált alkalmazhatóvá rá. Az alábbiakban mindkét korszakról szót kell ejtenünk, összevetve a gyakorlati cselekvés emberét a gondolat emberével.⁸ A megválaszolandó kérdés pedig ez: vajon valóban más ember lett-e Dante a száműzetése után, vagy ugyanaz maradt, csak egy másfajta politikai megoldás mellett kötelezte el magát, eredeti célja, Firenze szabadsága és a város közjava elérése érdekében?

4. Dante, a cselekvő politikus

Amikor Dantét mint politikai cselekvőt próbálom jellemezni, elsősorban John M. Najemy és Alexander Lee vonatkozó írásaira támaszkodom.⁹ Nem fogok meglepőt állítani, de azt remélem, hogy a költő felnőtt életének két felét összehasonlítva érdekes következtetésekre juthatunk.

A Dante korára oly jellemző firenzei belső pártviszályok, polgárháborús villongások a városi arisztokrácia és a *popolo*, vagyis a tulajdonképpeni városi középosztály között dúltak. Najemy ezt azzal magyarázza, hogy itt húzódtott egyfajta törésvonal a társadalmi hierarchiában. De azt sem rejti véka alá, hogy az erőszakos küzdelmek már az arisztokrácia sorain belül is kitörtek, mivel egymással rivális érdekcsoportjaik küzdöttek a hatalom megszerzéséért. E csoportok nem elvi alapon szerveződtek, nem a politikai eszméik ellentéte fordította őket egymással szembe. Sokkal inkább érdekkörök voltak ezek, amelyek persze megfelelő bel- és külpolitikai és kereskedelmi preferenciákkal is rendelkeztek. Alapjukat azok a nagycsaládok adták, melyek eredetileg a városfalakon túl, de még a *contado* területén belül laktak, s amelyek

8 Hasonlóan jellemzi Dante kétféle szerepkörét Kaposi Márton is: „Előbb nagyrészt a gyakorlatban művelte a politikát a polisz nagyságrendű Firenzében, majd részben a Római Birodalmat modellnek tekintve a legmagasabb elméleti szinten mutatta be a jövő számára kívánatos politizálást és annak optimális feltételeit” (KAPOSI 2017, 131).

9 NAJEMY 1993; ALEXANDER LEE 2018.

szövetségi rendszereket hoztak létre saját érdekeik védelmére. Bár eredetileg a guelfek maguk is a középosztályból verbuválódtak, hamarosan ők is felzárkóztak az elit soraiba. Sőt, monopolhelyzetbe is kerültek, miután a ghibellineket legyőzték és elűzték a városból. Innét kezdve igencsak erőteljesen védekezett a város az arisztokráciával szemben, törvényt alkottak róla, hogy az arisztokraták közhivatalt nem tölthetnek be. Hamarosan azonban a guelfek sorain belül is újabb konfliktus keletkezett – ez volt a fekete és a fehér guelfek küzdelme. Mindez érzékelhetően fölemésztette a város tartalékait, s ezért új erőként lépett a politika színpadára a *popolo*, hogy megpróbálja kiszorítani az arisztokráciát a politikából. Ami társadalmi összetételét illeti, az a középosztály tartozott ide, amelynek nem sikerült az elitbe integrálnia: kereskedők, kézművesek és boltosok tartoztak soraikba.¹⁰

Dante gondolkodásmódja valahol a guelfek és a *popolo* elképzelései között helyezhető el. Családja nem tartozott a régi arisztokrata *familiák* közé. Ám nem tartozott a feltétlenül újítani szándékozók közé sem. Sőt, megvolt benne a fennálló intézmények iránti tisztelet is. Republikánus kormányzat alatt töltött be fontos politikai posztot, de nem mindenben osztotta a *popolo* politikai elképzeléseit. Pályafutása második felében a republikánus firenzei kormányzat kudarcából is megpróbálta levonni a megfelelő következtetéseket. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy a városállam mint politikai képződmény nem képes a teljes autonómiára, nem lehet teljes mértékben saját maga ura. A városállam belső skizmáira, és a városállamok egymással szembeni agressziójának lecsillapítására szükség van egy hozzájuk képest aránytalanul nagyobb hatalom létrejöttére. A középkori gondolkodás szerint erre mind a pápai hatalom, mind pedig a Német-Római Császárság alkalmas lehetett volna. Az új elem Dante gondolkodásában, hogy száműzetése után az antik római birodalomra is mint egy hasonló berendezkedés legitimációs forrására hivatkozott. Dante elgondolásában azonban az antik Róma hagyománya nem vált el a kereszténység tanításától. Amikor az egész emberi közösséget nevezi meg a politika megfelelő léptékeként, azzal valójában a keresztény tanítás egyik elemét terjeszti ki a politika világára is. Ennyiben a középkori keresztény teológián alapuló gondolkodásmódját kívánta összehangolni az antik római birodalomról adott ideális olvasatával.

Másfelől viszont sajátjának érezte a republikánus városi kormányzás szemléletét is. Ennek megfelelően elfogadta annak a nyelvét – ennyiben osztozott a *popolo* fogalomhasználatában. De úgy is fogalmazhatunk, hogy közös forrásból táplálkozott Dante és a *popolo* politikai nyelve, és ennek megfelelően gondolkodásmódjuk is – az antik római republikánus-birodalmi hagyományból és annak firenzei továbbéléséből. Ám ellentétes következtetésekre jutottak e nyelvhasználatuk különbségei révén. Míg a *popolo* kitartott a köztársasági Róma *libertas*-fogalma mellett és a közjó elsőbbségét hirdette, természetesnek véve, hogy e fogalmak az autonómián alapuló republikánus rendszert implikálják, Dante egyfajta ideológiakritikát

10 NAJEMY 1993, 86–87.

gyakorolva rámutatott, hogy a *popolo* gyakran *libertast* emlegetett, de saját részérdekeit védte. Ebből pedig az következik, hogy a *libertas* republikánus ideológiája a részérdekek előtérbe helyezésére is alkalmazható, vagyis a megosztásra, a polgári konfliktusra, a belháború szítására. Ezzel Dante lényegében elszakítja egymástól a *popolo* által használt terminológiát és a republikánus városállami berendezkedés autonóm modelljét, és megteremti a lehetőséget arra, hogy a *popolo* által kialakított republikánus nyelvet egy másfajta berendezkedés alátámasztására is használni lehessen.

5. Dante, a politikai gondolkodó

Dante, a politikai filozófus számára irányadó volt és maradt Arisztotelész politikai gondolkodása.¹¹ Ahogy az antik filozófus felfogása szerint, nála is a köz java a politika elsődleges és egyedül vállalható célja. Nem csoda tehát, ha számára az (egyed) uralkodó hatalma nagyon is körülhatárolt és korlátozott. Az uralkodó szerinte is szolgálja másoknak, nem ura. A törvényhozót is hasonlóképp jellemzi a firenzei költő, tevékenységének nem lehet más célja, hiszen ő is a törvény szerint élőkért van. (*Egyeduralom* I xii.) Végső soron Danténál is a törvény uralkodik, annak segítségével lehet ugyanis a köz javára cselekedni. „Mindenki, aki a közösség javára (*bonum rei publice*) törekszik, a jog (*ius*) céljának megvalósítására törekszik.” (*Egyeduralom* II v.)

Az arisztotelészi irányultság nyilvánvalóan kizárja azt, hogy Dante valamilyen zsarnoki hatalomban gondolkodna. Hiszen emlékeztet, hogy Arisztotelész szerint az egyszemélyi hatalomnak is van jó, értsd a köz javára szolgáló, és korrupt, az egyéni részérdeket előtérbe helyező aspektusa. Az előbbi a királyság, a második a zsarnokság. Ahogy majd Polübiosznál, úgy már Arisztotelésznél is fennáll a veszély, hogy a helyes, erényes berendezkedés hanyatlásnak induljon morális értelemben, és visszazuhanjon a saját morálisan korrupt változatába. A jogszerűség megőrzése így végső soron a társadalom megőrzését jelenti, míg áthágása megrontja azt. Dante monarchikus berendezkedése tehát nem valamifajta önkényes, autokratikus uralkodás lehetőségét kívánja megteremteni, hiszen nála az uralkodót is köti a törvény, ő maga is a közt szolgálja.

Dante átveszi Arisztotelész teleologikus szemléletét is. A dolgoknak természetes irányultsága van: így „a társaság célja a tagok közös java” (*comune sotiorum bonum*). Ennek mintájára „mindenfajta jog célja a közjó kell hogy legyen”. (*Egyeduralom* II v.) Ez a célvű szemlélet nemcsak a jogalkotásra, hanem a törvények értelmezésére is kiterjed – szerzőnk szerint akkor értelmezzük jól a jogot, ha azt

11 „Dante saját céljaira használja Arisztotelészt egy olyan, különleges és majdnem kétségbeesett vízió szolgálatában, amely a birodalmat megváltó erőként írja le.” (WETHERBEE–ALEKSANDER 2021).

feltételezzük, hogy a közösség javát kell szolgálnia. A közjó fogalma nem szükség-szerűen elvont, absztrakt dolog. Ugyanúgy jelentheti a *comunis utilitas*-t is. A leg-erősebb, legexplicitebb megfogalmazási módot a költő a filozófus Senecától veszi át: „A törvény az emberi társadalom összetartója” („*legem vinculum*” dicat „*humane sotietatis*”). (Egyeduralom II v.) Ez a megfogalmazás megmutatja, hogy Dante elkép-zelése szerint a királyság számára is fontos feladat a társadalom egyben tartása, amit önmagában a királyság intézménye nem tud garantálni, azt a jelek szerint minden kormányzati forma csak a törvényes rend segítségével biztosíthatja. Vagyis a közös haszon Danténál a közérdeknél is „sűrűbb” fogalom, s egyenesen a társadalom összetartásáig vezet.¹²

Dante ideáltípusa, mint említettük már, természetesen az antik Róma. Ám szem-ben a republikanizmus teoretikusaival, ő nem csupán a republikánus Rómát tekinti mintaadónak, hanem az antik Rómát a maga egészében, vagyis a birodalmi Rómát is. S miben látja ennek az államalakulatnak a kivételes jelentőségét? Abban, hogy a békét tudta garantálni egy konfliktusok szabdalta világban. Sőt, Dante még ennél is határozottabban fogalmaz: Az „egyetemes békét és szabadságot” hozta el Róma, „az emberi nem közös üdvéért” munkálkodott. (Egyeduralom II v.) Nem kevesebbet állít Dante, mint hogy e tekintetben a „jámbor” jelző illeti meg a rómaiakat, mivel szerinte „a Római Birodalom a jámborság forrásából születik meg.”¹³ Meglepőnek tűnhet elsőre ez az állítás, hisz a rómaiakat a történeti irodalomban inkább katonai erényeik miatt szokás dicsérni, mint kegyességük okán. De világossá válik Dante mondandója, ha megfontoljuk, hogy kire hivatkozik érvelése szerint. A republiká-nus ideológus, Cicero az, akit e helyütt idéz. S amit idéz tőle, az az intézményesülés és a jogszerűség ideálja. Az egyén jámborságát testületei biztosítják és őrzik meg. Dante a római szenátusra utal, mint amelyiknek az volt a feladata, hogy összekösse az egyént a közösséggel. A szenátus volt hivatott a rend és a béke fenntartását sza-vatolni. A szenátus és Róma egyéb intézményesült testületei biztosították azt, hogy inkább atyai vezetésről, mint valamifajta póre uralomról volt szó: „a szenátus kirá-lyok, népek és nemzetek révpartja és menedékhelye volt”. (Egyeduralom II v.)

Ezt a státuszt Dante szerint két dolog tudta biztosítani a Római Birodalomnak és intézményrendszerének, azt, hogy úgy legyen az antik világ egyeduralkodója, hogy közben a béke fenntartója is maradhasson. Az egyik az egyének, egyes római polgá-rok hősiessége, a másik pedig a római jog mint intézményrendszer. E két összetevő egymást kiegészíti és erősíti. Dante számára a monarchia működése nem pusztán egy egyén, az egyeduralkodó felelőssége, hanem végső soron egy egész közösség minden tagjának erényességén áll vagy bukik. Vagyis a monarchiában ugyanúgy van felelőssége az egyénnek, mint a köztársasági berendezkedésben. Erre utal az a tény is, hogy a rómaiak hősiessége példaként összeállított hőslistáján lényegében

12 Lásd a sűrű leírás fogalmát Clifford Geertz-nél. (GEERTZ 2001, 194–226.)

13 *Mon. II v: Romanum imperium de fonte nascitur pietatis.*

a republikánus kánon hősei szerepelnek: Cincinnatus, Fabricius, Camillus, az első Brutus, Mucius, a Deciusok, Marcus Cato. Vegyük sorra, kit miért emel a hősök közé Dante! Cincinnatus erényes cselekedete az, hogy hivatala lejártá után önként lemondott róla. Fabriciust nem lehetett pénzzel megvenni, pedig szegény ember volt. Camillust azért dicséri, mert a törvényt saját érdekei elé helyezte. Az első Brutus érdeme az volt, hogy fiait is hajlandó volt halálra ítélni, amiért az ellenséggel konspiráltak. Mucius arra mutatott példát, hogy a hazáért minden veszélyt vállalni kell. A Deciusok „a köz üdvéért életüket adták”. Végül Marcus Cato azáltal vált példává, hogy inkább megvált az életétől, de nem kívánt szabadság nélkül élni. E példák mindegyike arra utal, hogy Dante még mindig a közösségért áldozatot vállaló római polgár ígézetében élt. Ebből pedig az következik, hogy a költő a monarchiát nem a republikánus éthosz alternatívájaként ajánlotta olvasói figyelmébe, hanem épp ellenkezőleg, annak kiteljesítőjeként, tökéletesített változataként.¹⁴

6. Firenze ideális képe – a múltban

Vagyis Dante száműzetése után sem adta fel a republikánus gondolkodási séma alapvető építőköveit, például azt, hogy a kormányzás helyes célja a köz javának szolgálata, a törvények szerint. Az egyeduralomról szóló mű nem szakít tehát ezzel a koncepcióval, a szerző szándéka csupán az, hogy elvi-intézményes választ kínáljon az egyre jobban elhatalmasodó firenzei belső konfliktusokra. A béke Dante szerint olyan fontos közérdek, amely szükségessé teszi, hogy a polgárháborús helyzetet minden áron, akár a városi autonómia feladása révén is fel kell számolni. Ráadásul Dante az egyetemes monarchia berendezkedését az arisztoteliánus sémába is be tudta illeszteni, sőt, mint láttuk, cicerói érveket is segítségül tudott hívni alátámasztására.

Hogy nem adta fel republikánus alapállását, azt az *Isteni színjáték* nevezetes utópiája is igazolja.¹⁵ Az *Isteni színjáték*ban, a *Paradicsom* XV. és XVI. énekében olvasható a költő találkozása Cacciaguida degli Eliseijel.¹⁶ A keresztes lovag Dante felmenője, aki a 12. században élt, Firenzében. Utódjának érzékletesen festi le a lovag saját korát, s azt is, hogyan éltek e korban a firenzeiek. A beszámoló alapvetően egy idilli állapot leírása, ha tetszik, múltba helyezett utópia. A középkorias város kisebb volt, főként pedig lakosság száma volt kevesebb – s épp ez biztosította

14 Hasonlóképp véli Hollander és Rossi is: „Nem szabad azt a gondolatot tulajdonítanunk Danténak, hogy szükségtelenül ellentmond egy Rómából újjászülető világbirodalom víziója és az a remény, hogy e birodalom városaiban újjászületik a polgári republikanizmus (*civic republicanism*) is.” HOLLANDER–ROSSI 1986, 60.

15 Az *Isteni színjáték* politikafilozófiai olvasatának példája: FERRANTE 1984. A szerző egy újabb dolgozata Dante politikai gondolkodásáról: FERRANTE 2016.

16 Az alábbiakban John M. Najemy értelmezésére támaszkodunk: John M. Najemy: *ibid.*, 93–97.

nagyobb összetartását, a polgárok egymás iránt érzett összetartozás-tudatát, politikai barátságát.

Politikai értelemben erényes közösségként állítja elének a várost az agg rokon: „Firenze, régi szűk kerületében, / hol tornya áll még, s reggel s délidőre / harangja zeng, békés volt, tiszta, vétlen.” (*Par* XV 97–99, Babits Mihály ford.) A tisztaságot vérségi kapcsolatként is érti az ős: akkoriban még nem keveredett a város népének vérével számos olyan arisztokrata család vére, akik akkoriban még kint laktak a városból. Aranykori ideálkép ez, amely nyilván konstruált, és persze torzít is, de nem is a történeti hűsége érdekel minket, hanem az a leírás, amelyet az ideális városállamról ad. Az ideális Firenze kisebb volt, kevesebb volt a polgára, akik egyszerűbb életet éltek, s erényesebbek voltak. Mivel nem jelentek még meg a városfalon kívül lakó arisztokrata-családok, akik elhintették az ellenségesség magvait, erénység jellemezte a *popolót*, a városi polgárokat is.¹⁷ Najemy is azt emeli ki az utópia fő üzenetei közül, hogy ha a kívülről betolakodó arisztokraták nem árasztják el a várost, a *popolo* sem vált volna agresszívvá. A túlfogyasztás erkölcsi kritikája sem a középosztálynak szól, amelyet szorgalom, törekvés, és önmérséklet jellemzett. A város, mint szűkebb pátria működött még, a családok kisebbek és összetartóbbak voltak, nem alakultak ki még azok az érdekcsoportok, amelyek a közösség végletes és végzetes megosztottságához vezettek. Ugyancsak hiányzott akkoriban még az a Dante korára nemzetközivé terebélyesedő bankári és kereskedelmi tevékenység, amelyet az eredeti firenzei lakosság igencsak bizalmatlanul fogadott, ám a városi elitben meghatározó szerepet játszó családok hatalmát jelentősen növelte.¹⁸ Érdekes, hogy csakúgy, mint Dante *Az egyeduralomban*, Cacciaguida maga is említ két erényes római példaként, s az egyikőjük megint Cincinnatus, mint a *Monarchiában*. A másik pedig Cornelia, a Gracchik édesanyja, akik viszont a szenátori arisztokráciát kihívó néptribunok voltak.

Najemy két kifejezéssel jellemzi Cacciaguida ideális városállamát, a *viver di cittadini* (polgárként élni) és a *fida cittadinanza* (hűséges/lojális polgárság) kifejezéseivel. Mi több, abból a leírásból, amelyet Dante és őse a firenzei arisztokrácia morális megromlásáról ad, Najemy azt olvassa ki, hogy valójában a jó polgár (*buon cittadino*) meghatározásánál is a *popolo* fogalomhasználatát veszi át Dante.

Najemy szerint valójában csak egy ütközési pont mutatható ki a kései Dante és a firenzei *popolo* hagyományos gondolkodása között. Ez pedig arra vonatkozik, hogy Firenzének autonóm és szuverén egésznek kell maradnia. A kései Dante számára ilyen szuverén teljességet csak az emberiség egésze jelenthet. Ezért számára elfogadhatatlan a legitim autoritással rendelkező városi közösségek sokaságának

17 Lásd a *Paradicsom* XVI. ének vonatkozó sorait, pl: „...a polgárság vére tiszta volt még / az utolsó művesig, nem keverve / Campiét, Figghinéét, Certaldóét” (49–51); „Mindig veszélyes a népet keverni, / mert a város romlását, mint a testét, / beléjutott rossz új anyagra termi” (67–69).

18 A politikus Danténak a korai kapitalizmussal kapcsolatos gondolkodásáról és kritikájáról lásd: KELEMEN 2021.

elképzelése, ahogy az például Bartolusnál megjelenik. Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy Dante a *popolo* gondolkodásmódjának egyik alapkövét nem fogadja el, s – nem egyedülként – az egyeduralom berendezkedésének legitimitása mellett érvel, miközben megtartja a firenzei republikánus beszédmód terminológiáját.

7. Összefoglalás: köztársaság és egyetemes királyság

Dante tehát, élete nagy politikai törése ellenére is, egész életén át megmaradt lojális firenzei polgárnak. A mondvacinált vád miatt rá mért kegyetlen büntetés, a száműzetés sem térítette el alapvető meggyőződésétől. Politikai szocializációja a republikánus berendezkedés alatt zajlott, politikai pályája is annak közegében bontakozott ki, nem csoda, ha e berendezkedés nyelvi sémái szerint gondolkodott a politikáról. Ám száműzetése egy tekintetben döntő változást idézett elő gondolkodásában. Innét kezdve nem tartotta a városállam autonómiáját és abszolút szuverenitását olyan abszolút dogmának, amelyet érinteni sem lehet, még akkor sem, ha a kialakult helyzet miatt a városállam békéje, a köz java forgott kockán. Száműzetése után eljutott addig a következtetésig, hogy épp a városállam virágzása, sőt fennmaradása érdekében érdemes egy olyan ellenállóbb rezsim kereteit végiggondolni, amelyik képes megakadályozni a részérdekek érvényesítésére irányuló törekvéseket, a frakciózást. Ez a gondolatmenet tehát egy konkrét helyzet megoldása érdekében született, ennyiben szerzője praktikus felhasználásra szánta, de elméletként egyetemes érvényre kívánt szert tenni.

Kiindulópontja arisztotelianus: az egy személyi uralom, amennyiben erényes az uralkodó, logikusan jobb, mint a kevesek vagy a sokaság uralma, még akkor is, ha azok a kormányzati formák is erényes polgárokból állnak. Ám Arisztotelész megáll a városállam szintjén. Danténak rendelkezésére áll a birodalmi Róma példája, és persze a középkori királyságok is. Ez utóbbiakkal kapcsolatos elméleti megfontolások érdekében Szent Tamáshoz fordulhat, aki már a korabeli királysággal kapcsolatos megfontolásokat is végiggondolta. Ám nála sem jelenik meg az egyetemes királysággal kapcsolatos radikális dantei tétel.

Megfontolandó, hogy Cicero révén vajon a sztoikus kozmopolitanizmus nem volt-e hatással Dantéra. Ám összességében elmondható, hogy az egyetemes királyság koncepciója Dante eredeti hozzájárulása a politikai filozófia történetéhez. A fogalom megjelenésének kiemelt jelentőséget ad a tény, hogy az elképzelés nagy karriert fog befutni a kora modern európai kontextusban. De a *regnum Italicum*, vagyis Itália egyesítése szempontjából is igen jelentős hatása lesz.

A dolgozat legfontosabb állítása, hogy miközben Dante szakított a városállami autonómia dogmájával, a firenzei *popolo* politikai gondolkodásmódjának többi részét továbbra is magáénak vallotta. Ez látszatra ellentmondás, hiszen a bevett történeti séma szerint a republikánus értékekkel nehezen összeegyeztethető a királyság,

s különösen az egyetemes királyság eszméje. A dolgozatban azonban – elsősorban Alexander Lee és John Najemy történeti munkái alapján – azokat a megfontolásokat is felelevenítettük, amelyek azt igazolják, hogy a humanisták körében nem csak a republikánus berendezkedés támogatása jelenik meg. Ahogy arra James Hankins *opus magnuma* is utal, a humanisták számára a politikai rezsim intézményes megoldása kevesebb jelentőséggel bírt, mint a politikai vezetők erényessége. Egyáltalán nem zárták ki a királyságot a lehetséges alkotmányos megoldások közül, amennyiben megvoltak ennek a politikai és morális feltételei.

Dante esetében a királyság melletti érvelés alapját a firenzei köztársaság belső konfliktusai adták. Száműzetése arra a következtetésre vezette, hogy csak egy külső felügyelet képes gátat vetni a belső ellenségeskedésnek. Vagyis nem öncélnak tekintette az egyetemes királyságot, hanem egy olyan intézményes technikának, amelynek segítségével megakadályozható, hogy a részérdekek teljesen szétszakítsák Firenzét és a hozzá hasonló városállamokat. Paradox módon a republikánus értékek védelmében javasolja bevezetni az egyetemes királyságot, amely tehát az egyes városi kormányzatok belháborújának vetne véget, miközben nem kívánná megszüntetni a polgárok részvételét a közügyek gyakorlásában.

Dante gondolatmenete a szerző halála után nagy jelentőségűnek bizonyult. Az talán kevésbé meglepő, hogy a központosított hatalom hívei bőven találtak benne érveket saját álláspontjuk alátámasztására. Az érdekesebb az, hogy fontos szerepet töltött be abban a folyamatban, amely a belső harcok, a polgárháború leküzdését egy kiemelt, egyszemélyes hatalomtól várja. E tekintetben *Az egyeduralom* lényegében hasonló logikát jelenít meg, mint a későbbiekben Bodin *Hat könyv az államról* (1576) vagy Hobbes *Leviatán* (1651) című műve.

Bibliográfia

- BARON, Hans (1955, 1966), *The Crisis of the Early Italian Renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny*, Princeton, Princeton University Press.
- BURCKHARDT, Jacob (1978), *A reneszánsz Itáliában*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalat.
- BUTTERFIELD, Herbert (1931), *The Whig Interpretation of History*, London, G. Bell.
- CASTIGLIONE, Baldassare (2008), *Az udvari ember*; ford., jegyz., utószó VÍGH Éva, Budapest, Mundus.
- FERRANTE, Joan M. (1984), *The Political Vision of the „Divina Commedia”*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- FERRANTE, Joan M. (2016), „Dante and Politics”, in IANNUCCI, Amilcare A., *Dante: Contemporary Perspectives*, Toronto, University of Toronto Press, 2016, 181–194.

- FIGGIS, John Neville – LAURENCE, Reginald Vere (1907), *Historical Essays and Studies*, London, Macmillan.
- GEERTZ, Clifford (2001), Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez, in: uő.: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Osiris, 2001., 194–226.
- HANKINS, James (2019), *Virtue Politics: Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy*, Cambridge, MA; London, Harvard University Press.
- HOLLANDER, Robert – ROSSI, Albert L. (1986) Dante's Republican Treasury, *Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society*, CIV (1986), 59–82.
- KAPOSÍ Márton (2017), Az emberi értelem fogalmának koncepcióformáló szerepe Dante társadalomfelfogásában, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2017/1, 131–156.
- KELEMEN János (2021), a politikus Dante és a korai kapitalizmus, *Mérce* 2021. október 2., elérhető: <https://merce.hu/2021/10/02/a-politikus-dante-es-a-korai-kapitalizmus/>
- LEE, Alexander, *Humanism and Empire. The Imperial Ideal in Fourteenth-Century Italy*, Oxford UP, 2018.
- NAGY József (2014), *Dante politikafilozófiájának jogelméleti háttere*, Előadás a PPKE Jogbölcseleti Tanszék Ius naturale kutatócsoportja 2014. március 7-i műhely-konferenciáján, elérhető: <http://real.mtak.hu/15326/1/REAL-MTA-Bolyai-Dante-Jog-PPKE-PDF-2014-NagyJ.pdf>
- NAJEMY, John M. (1993), *Dante and Florence*, in Rachel JACOFF, *The Cambridge Companion to Dante*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SALLAY Géza (ford.) (1983[1962]), Dante ALIGHIERI, *Az egyeduralom*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- SHAW, Prue (trans., ed.) (1996), *Principal events in Dante's life*, in Dante ALIGHIERI, *Monarchy*, Cambridge, Cambridge University Press, xxxix–xlii.
- WETHERBEE, Winthrop – ALEKSANDER, Jason (2021) „Dante Alighieri”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), Edward N. ZALTA (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/dante/>>.